

राष्ट्रध्यानागारं । अहं त्वन्नाविताः प्रसिद्धाः । अहं वसुदेवोऽपि अहं प्रमेय
भवति श्रवति । अहं वसुदेवोऽपि अहं प्रमेयः । अहं वसुदेवोऽपि अहं प्रमेयः ।
मोक्षविनाशिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव । ततः किमिति चेन्न यत्
स्य ज्ञानस्य निश्चयत्वस्य श्रवणमिति चेन्न । स प्रमेयः प्रमेयः ।
एव भविष्यतीति चेन्न अतएव हि तयोरेपि ज्ञानानामुक्त्या ।
विद्यायां तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
यद्यपि संशयवत्त्वमिव तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
तदा अत्र च विनाशमपि संशयवत्त्वमिव तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
प्रेक्षितं ज्ञानमिव तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
भवति किमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
तिष्ठति । विज्ञानमपि संशयवत्त्वमिव तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
भवति स्थितिः । अतएव पुनरपि पुनरपि विज्ञानमपि संशयवत्त्वमिव ।
विति विशेषदर्शनमपि तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषदर्शनमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
तर्हि तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
मिथ्यनन्तरं तर्हि संशयवत्त्वमिव तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषात् व्यतिरिक्तं च विशेषस्य दर्शनं विज्ञानमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
पुनरपि तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
वदन्ते । तदर्थमयं च तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विज्ञानमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
अपदर्शनं च तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
तुतापि अत्र अति । तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
तदा पुनरपि तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।
विशेषमिति चेन्न तयोः साक्षात्प्राप्त्या तयोः साक्षात्प्राप्त्या ।

श्रामं उपर्यर्थितवामकश्चिन्तयति सिद्धे चास्मिन् निधायके संशयस्य
 सिद्धे मद्भवं पति निश्चयं न लोकोति निश्चेदित्येतोऽप्यथवाहते । को
 वादति । न । स्यादेतत् । संशयश्चाहत् । अस्मिन्विषयेऽप्युपास्यमाने
 तदुद्देशेऽप्युपास्यते तत्र तदुद्देशेऽप्युपास्यते निश्चयति । तेन अस्मिन्मानं
 निश्चयान्तरम् अन्तरेण साधुना पुनरोपेति चाहदेन संशयश्चान्न इव
 भूयेत्तान्तरादिति चेत् भवत् । एकस्मिन्सत्यस्योपपत्त्यतिरेकेण साधुना
 पुनरप्यहं निरोधदेव लोकोति साधुना पुनरोपेति चेत् तदेव न स्यात्
 नच यत्र कदाचित् साधुना यत्र कदाचित् पुनरवत् निश्चयते
 अस्मिन्सत्यस्य समीप्य विवेके अस्ति तयोदन्तेऽप्यत्र अस्मिन्सत्यस्य
 सत्यमेव प्रसक्तं न तत्र अस्मिन्सत्यस्य पुनरवत्तमिदयादायाः संशयो-
 निवन्ति ते साधुना वा तथा साधुनाः पुनरवत्तमिदयात् संशयान्तरा-
 त्तेन लोकोति न वा निश्चयस्य भावाद्यन्तरयुक्तं कदाचित् विषयः संशय
 कश्चिदपि पुनरोपेति विवेकोपि कस्यैकपक्षेऽप्यत्र न साधुना
 कदाचित् निश्चयः योऽसमूहो तावत्वात् स चिन्ता साधुना पुनरवत्तमि-
 दयादाः प्रत्यभिप्रायस्येऽप्येकं ज्ञानमप्युपास्यते इत्युक्तिश्च विविध
 ज्ञानस्यैवासाधुना योऽप्यत्र पुनरवत्तमिदयादायाः संशयो-
 निवन्ति ते साधुना वा तथा साधुनाः पुनरवत्तमिदयात् संशयान्तरा-
 त्तेन लोकोति न वा निश्चयस्य भावाद्यन्तरयुक्तं कदाचित् विषयः संशय

तन्मात्रं तावत् साधुना पुनरोपेति पक्षेऽप्यत्र विषयस्यैवासाधुना
 प्रत्यभिप्रायस्येऽप्येकं ज्ञानमप्युपास्यते इत्युक्तिश्च विविध
 ज्ञानस्यैवासाधुना योऽप्यत्र पुनरवत्तमिदयादायाः संशयो-
 निवन्ति ते साधुना वा तथा साधुनाः पुनरवत्तमिदयात् संशयान्तरा-
 त्तेन लोकोति न वा निश्चयस्य भावाद्यन्तरयुक्तं कदाचित् विषयः संशय
 कश्चिदपि पुनरोपेति विवेकोपि कस्यैकपक्षेऽप्यत्र न साधुना
 कदाचित् निश्चयः योऽसमूहो तावत्वात् स चिन्ता साधुना पुनरवत्तमि-
 दयादाः प्रत्यभिप्रायस्येऽप्येकं ज्ञानमप्युपास्यते इत्युक्तिश्च विविध
 ज्ञानस्यैवासाधुना योऽप्यत्र पुनरवत्तमिदयादायाः संशयो-
 निवन्ति ते साधुना वा तथा साधुनाः पुनरवत्तमिदयात् संशयान्तरा-
 त्तेन लोकोति न वा निश्चयस्य भावाद्यन्तरयुक्तं कदाचित् विषयः संशय

[illegible]

[illegible][illegible]

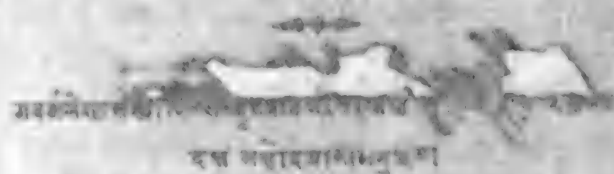

आत्मतत्त्वविवेकः

महामहोपाध्याय श्रीमदुदयनाचार्यविरचितः

प्रथमोऽध्यायः

दश भूतदशात्मभूतम्

सप्तमः भागः
विवेकः

योगदानोद्भव तर्काचार्यः संस्कृतः

संस्कृत ग्रन्थः

कान्तिप्रकाश

संस्कृत २६.०६।

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF THE HISTORY OF ARTS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

[illegible]

कार्यं करोतीति व्यवसय्य स्वभावः स्वकारणद्वयसिद्धिः न विना
पर्यन्तयेत्यावर्ततीति चेत्तर्हि तत्त्वकालसमानसमावर्तयेति तत्त्वकाल-
कारिकाभयं करोतीत्येवमस्य स्वभावः स्वकारणद्वयसात् इति नित्य-
दोषः । न द्वितीयः विरोधश्चार्थान्तराभेदे भेदभाववत्त्वात्
निमित्तकत्वप्रसङ्गात् अनेकान्तिवत् हेतुः कालमपि न भेदं
साधयेत् । न तृतीयः विरोधश्चार्थान्तराभेदे साधकत्वप्रसङ्गात् वि-
रोधस्यापनेतुमशक्यत्वात् अथवा न तदेव कितम् । अन्विष्टाने-
कस्य निवेधा यन्निवेधे नान्यस्य निवेधे तयोरेकस्य अन्विष्टानि पर-
स्परपरीक्षारक्षिततया विरोधः स चेह कालि तदेवकार्यकारिणं
हि तदेवकार्यकारिणेन विरुद्धं तन्निधौ तस्य निवर्तनं निवेधान्
न पुनर्द्वयान्तरे तत्त्वकार्यकारिणेन तस्यानिवेधान् नष्टान् न तद-
कारणवत्त्वात् न वा तत् तत्त्वकालसमावर्तयेदिति तु तत् तदकारणवत्त्वमिति
चेत् अनेकवृत्तविरोधप्रसङ्गवत्त्वमिति भिन्नकालावस्थाप्रसङ्गात् ततोऽप्युक्त-
त्वात् तद्वतिलक्षणीयाः ।

तस्मात् प्रत्यक्षतद्विपर्ययस्थिता अपि अतिशयेन विरुद्धार्थसंग-
मम् अवेक्यम् अतः करोति तदावत् सर्वं तत्त्वरोत्येव यथा कालि तत्त्व-
प्रधानमिति प्रसङ्गात् विपर्ययस्तु अवेक्यम् अतः करोति तत्
सर्वदेवं न च करोति यथा शिवायकालम् अवेक्यम् । न करोति चेकदा
पुनश्च सर्वं बीजतद्वयमिति चेत् तदेतन्मात्रमिदमेव वा यदा
वदन्तमिदमेव वा स्यात् । अतस्ते द्वयवधि अनेकान्तिवत् अनेकान-
दर्शनात् द्वितीयेकप्रमयश्चास्ति न च कालावस्था न च तत्त्वकालावस्था
कारणत्वकालमपि सति तद्वयमिति द्विधप्रसङ्गात् अतः कालमवेक्यम् ।
यत्तत् करोति तत् तदकारणवत् यथा शिवायकालमवेक्यमिति विरुद्धम्
यथापि पूर्वशब्देकालमवेक्यमिति शेषमिति । अतिशयेन तत्-
त्वकालविरोधमवेक्यं अवेक्यमवेक्यमवेक्यमिति विरोधप्रसङ्गादिति ।

अथ तर्हि तत्रैव तेनैव सहाकारिणा सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः । न निमित्तानुपपत्तेः तथाहि सर्वत्रिणा सम्बन्धोऽन्तरे जाभावस्याभावात् । न विरोधेन सम्बन्धप्रतिपत्तिरित्येव वा तर्ह्येति । सङ्गितं वा तन्मतेन सङ्गितं वा उभयवचनितं वा तन्मतेति सङ्गितं वा । न प्रथमं अन्तर्भावः समात् । न द्वितीयः सत्त्वाव्यवस्थित्येवात् । न तृतीयः प्राक्प्रभङ्गाभावोऽसम्बन्धसमाशङ्कत्वात् । न चतुर्थः सङ्गि न तदेवास्तीति । अथ च निमित्तं सम्बन्धोऽसम्बन्धोऽसिद्धे इत्येव तत्किंदाचितरन्तराश्रयत्वं निबन्धसिद्धौ हि विरोधसिद्धिः तत्सिद्धौ तु भेदे अति निश्चयसिद्धिः । न तान्यतस्तत्किंदिष्टत्वात् । अनियतोपसर्गश्रावस्योपाहारकप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः नापि विनाशक्य कहेयुक्तत्वात् कार्यं विरोधोऽर्थात् सिध्यति तत्प्राप्त्यसिद्धेः भ्रूवभाविने नु वक्ष्यामः । नापि यज्जगत् नहि तदेव तत् सहाकार्यान्ति नास्ति चेति व्युत्पन्नच्छासः ।

अथ ससम्बन्धानं नाम सहाकारिणा धर्मः संयोगोभेदविशिष्टो वा न तेनोऽतिरिक्तोऽप्युक्तोऽप्येतेषामपि । तथाहि सर्व तदेव तन्मतेति नास्ति चेति अयत्तिरेके स्थिरवादिनोक्तत्वात् । वीजकद्विभक्त्यध्यायानि तावन्नेति तेनोपि कार्योक्तसिद्धयुक्तम् । अप्युक्तं तेषां सर्वत्र रक्षादिविज्जगत्सादिकाव्योक्त्यतिप्रसङ्गात् । तस्मात् संयुक्तेष्वेव संवृत्तसमायाः परमाश्रयानां इत्येव ज्ञेयम् । नैतदेव अस्मिन्मदनाकावच्छेदा विरोधस्तु दुर्वाच्यत्वात् तथाहि पूर्व दिग्वासात् परमाश्रयेष्वपरदिग्वासेन परमाश्रया परदिग्वासेनाकावच्छेदः तदेव परदिग्वासेष्वेवापि ननु । उभयथा वा चापि उभयतोऽव्युत्पन्नसिद्धयुक्तः द्वितीयेऽनुभवेऽप्युत्पन्नसमायाः ततोऽपि पुनः सर्वत्र दुराभा विरोधः । सर्वत्र तेनैव तदेवावच्छेदोपास्योक्त्युपाहारभेदमप्याश्रयोऽश्रयति चेत् का पुनरतो दिग्वासावच्छेदः अपि हि यदि तन्मतेन संयुक्तसादिकावच्छेदोऽसिद्धोऽति

[illegible]

यदि न व्यवहारलोकात् निरोधप्ररोहोऽस्मात् अथैव स्वीक्रियेतपि
 नविषे न खलु सकलव्यवहाराभाजनस्य तद्विषयव्यवहारभाजनमेति
 वचनं परस्परमभिरोधि । विविक्तव्यवहाराभाजिभाज्येभ्योभाजनतत्त्वादे
 कुतोविरोध इति चेत् इत्तु सकलविधिविनिर्मुक्तव्यवहाराभाजनत्वे न
 किञ्चिद्व्यवहितं न वा उभयत्रापि स्वस्ववनिरोधोऽभयप्राप्यस्तुनेव
 तेन भवितव्यं वस्तुनः सर्वव्यवहारनिरोहोऽप्युपपत्तः । नैतिषण्णे सकल
 विविगितेभ्योव्यवहारविरुद्धोत्पन्नेन व्यवहारस्य विरोधात् स्वस्व-
 वृत्तस्य निवृत्तमप्युक्तत्वात् व्यवहित इति चेत् विषयसम्बन्धप्रत्यक्षोचन
 येन विरोधात् नहि सर्वव्यवहारविषयस्य व्यवहितत्वे चेति यदि
 चावस्तुनोविषयव्यवहारमोक्षकत्वं विविक्तव्यवहारमोक्षकतापि किञ्च
 स्यात् प्रमाणाभावात् । अथवापि तुल्यत्वादिति वन्त्याः सुतस्यावस्तुत्वे-
 ऽचेतनत्वादिकमेव प्रमाणं वस्तुत्वे तु न किञ्चिदिति चेन्न तथापि सुत-
 त्वस्य विवक्षितत्वात् नहि वन्त्याः सुतो न सुतः तथापि सुतजन
 विरोधात् वचनभाजनमेतत् इत्तु परमार्थतः सुतस्याकाविति चेन्न
 चाचेतनस्याप्येवंकथत्वात् चेतनादित्यत् समानाकारमेव चाचेतनमुच्यते
 चेदन्ननिवृत्तिमात्रमेवेष्ट विवक्षितं न च सम्भवत्येवेति चेन्न तथाप्यः
 सुतनिवृत्तिमात्रस्यैव विवक्षितत्वात् वस्तुतन्निवृत्तिमात्रस्य स्वक-
 पेन तत्त्वविज्ञानेनारसानर्थं समर्थोपनिवारणसंभवसम्भवाच्च कुतो
 हेतुत्वमिति चेन्न चाचेतन्येवमस्य व्यावस्थ समानत्वात् आशक्तिरूप-
 यमि तदेव समस्तं वदन्त्यादेव यथा शिष्टाशास्त्रं वन्त्याः सुतस्य सुतश्चिद्वि-
 घटात् । समादपि देवदत्तादेर्योवर्तते क्वतो न हेतुदिति चेन्न चाचेतन्य
 मपि कृत्योऽस्यमेव नहि वन्त्याः सुतस्यैवमिति देवदत्तादेर्येवमस्य
 यमि आकाशेवोपवर्तते । वस्तुत्वं वचनेकतिवर्ततेऽर्थः । सत्त्वमवस्तुनि
 साध्येविरोधादिति चेन्न पुनरप्य विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः
 ति वदन्त्याविद्विक्तव्यवहारोऽपि विषयतोऽप्युक्तत्वात् आशक्तिरूपविबि-
 ष्णुत्वं वस्तुतस्यावप्युक्तत्वादिन न आशयवत् केनापि प्रमाणेनोपपन्न

गोचरस्त्वपि वा नानुसूयाद्युत्तरः समागतात् । नहि वस्तुत्वनिव
 खवस्तुत्वमपि वस्तु निविकृतं कथञ्चित् समागता विवेकः । तद्विविक्त
 कल्पनमात्रं तादृशतीति चेत् तत्र कथञ्चित्त्वमेव को वा रयिता
 ननु वस्तुत्वं वस्तुमिति कथं तत् तत्कथमवस्तुमिति तस्य सर्वसामर्थ्यं
 विरुद्धं ज्ञातुमादिति चेत् खवस्तुत्वमपि कथं तत् तस्य वस्तुत्वस्य
 कथं तत्कथमादिति । सर्वसामर्थ्यं विरुद्धं वस्तुत्वसामर्थ्यं विरुद्धं न
 विरुद्धमिति चेत् सर्वसामर्थ्यं विरुद्धं वस्तुत्वसामर्थ्यं कुतः प्रमाणात्
 सिद्धः । खवस्तुत्वादिति चेत् तन्वेतदपि कुतः सिद्धं सर्वसामर्थ्यं वि-
 रुद्धमिति चेत् सोऽवमित्यतः केवलैर्वैयर्थ्यैर्नैर्प्रमाणमपि कथं साधु
 आमतः परस्वराज्यवरोधमपि न प्रयति कमवैयर्थ्यविरोधादिति
 चेत् तद्विरुद्धसिद्धावपि प्रमाणागोचरस्यानङ्गीकृत्ये सुतत्वे च पराजय-
 मने तदविनाशप्रसक्तकत्ववस्तुत्वादियर्थप्रसक्तो कुतः कमवैयर्थ्यविरोह-
 ताधनस्यावकाशः । कुतस्वराज्यवस्तुत्वसाधनस्य कुतस्तमासावस्तुत्व
 साधनमपि तस्मात् प्रमाणादेव सामान्यवद्वाग्निवत्स्य तदतिक्रमेव-
 निघ्नस्येति । ननु प्रतीते देवदत्तादेः स किं गौरः कथञ्चेति वैयर्थ्यं
 विना प्रमाणात् तत्रापि वैयर्थ्येऽप्रतीतपराजयविवक्षयोक्तव्यमिति न
 गौरमिति स्वपक्षेऽपि किञ्चिदङ्गं ज्ञापयति । ननु चेति काचित्पूर्व-
 सिद्धिः प्रमाणाभावविरोधयोग्यभयथापि तुल्यतादिति । ननु प्रतीते
 व्यवहाराभावमिति कुतः कुतश्चैवोपायस्तु प्रतीतवन्तस्य ननु ते विनाश-
 निशिपक्षेऽपि तदनुसूयाद्युत्तरं उत्पद्यते तत्र प्रमाणादेवमेव व्यवहारा-
 दिति तदनुसूयाद्युत्तरं ज्ञापयति प्रमाणादेवमिति सामान्यवस्तुत्वसाधन-
 मिति तदनुसूयाद्युत्तरं । न तदनुसूयाद्युत्तरं रोचते तथामपि निशिप-
 क्षेऽपि किञ्चिदङ्गं ज्ञापयति तत् तदनुसूयाद्युत्तरं तदनुसूयाद्युत्तर-
 व्याप्येयवस्तुत्वमेवेति नित्यं वैयर्थ्ये । नापि तदनुसूयाद्युत्तर-
 गुणमपि । इन्द्रियस्य तदनुसूयाद्युत्तरं विषयविषयमेव कथारम्भः ।
 चिदनुसूयाद्युत्तरं तदनुसूयाद्युत्तरमात्रमपि तदनुसूयाद्युत्तर-

प्रमादोपपन्नसंज्ञां तस्य च यदि परमाद्यतोऽभावोऽपि कश्चित्
 स्यात् परमाद्यतः सोऽपि तद्विरुद्धसम्भव इति तथैव प्रमादोपपन्नसंज्ञा-
 स्यात् । न चैतदभ्युपगम्यते भवेत् तस्मात् प्रटवत् तदभावाद्यापि प्रा-
 मादिकत्वनिर्वाणयोः परस्परविरुद्धत्वकथयतिरेक इति हि । अत्रात्रादि-
 कत्वे त्ववगोचरि न तथाभाव इति अत्रादिनिर्वाणोदित्वपीयमेव जतिः ।

अत्र काव्य निरूपणसमयिरेवास्मिन्मौलानां तत्र तस्याः सर्वत्र
 सत्त्वभावात् । तत्र यद्यस्यैव निरूपणात्तावत्स्ववस्तुभेदेन विरुद्धाः तत्र
 ये कल्पनोपनीतास्तत्र काव्यनिकायव यत्तद्वर्मात्वात्तद्व्यतिरेकाः
 प्रमाणावकीर्तेषु तु प्रामादिकत्वायेति विभागः । तद्विरुद्ध काव्यनिका-
 द्भिरर्थैर्यदि धर्मोपत्तादेर्वाहतिः काव्यनिकी सिद्धा तथापि प्रामा-
 दिकत्वान्न ह्येति प्रामादिकोवेधितव्या सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य
 हेतुत्वम् एवं प्रामादिको शब्दो यद्यस्मिन्ने प्रामादिकत्वाय हेतुत्वद्वौ
 यताः । यद्यसौ चातुर्वचस्यास्तीति सोऽपि वाच्यं हेतुः एवं कृतकत्व-
 स्यापि वक्ष्ये कतिपयस्य धर्मस्य वास्तव्यशान्त्वयोपपत्तयः वस्तुनोविष-
 यत्वाच्च वास्तव्यव्यतिरेकः । यद्यसौ तस्य तत्त्वचमसावपि हेतुरिति
 अत्रादितमेतत् तदि निवासकमन्तरेण सम्यग् इति कल्पना त्वेति
 विवदभ्युतिः । निरूप्यत इति शब्दं दत्तं तथा च निरूप्यकमपि कूर्म-
 रोम सधूममिति अल्पनामानेन विपक्षवृत्तित्वात् धूमोपि नाग्नि-
 रभवत् वास्तव्यां रूपसम्यक्तौ किमनेन काव्यनिकेन दोषेणेति चेत्
 तर्हि वास्तव्यामसम्यक्तौ किं काव्यनिकाय उपैति समानं विरोधा-
 दिरोधौ विरोध इति चेत् कुतश्च उभयोरेकेन वस्तव्यत्वादन्याया
 वस्तुत्वादिति चेत्तत् किं काव्यनिकोपि धूमो वस्तुभूतो वन कूर्म-
 रोमन्नेन कश्च विरोधः स्यात् कश्चिदसुभूत इति चेत् निधूमसम-
 स्यपि कश्चिदसुभूतमेवेति तेनापि विरोधश्च । तस्माद्यथा काव्यनिकी
 विपक्षिर्न दोषाव तथा काव्यनिकी सम्प्रतिदग्नि न गृह्यायेति
 व्यतिरेकमभ्युतिः ।

अतु तर्हि ध्रुवमनियेन विनाशायानुक्रमे णिदे स्वभक्तु । न
विकल्पानुप्रयत्नेः तदि तदात्म्यं वा निरुपस्थित्यं वा तत्कार्यत्वं वा
तदाप्यवश्यं वा अभावश्चमेव वेति । न पूर्वः निमित्तनिमित्तकारेणानु-
प्रयत्नेः उपपत्तेः वा निरुपस्थित्यं वा निरुपस्थित्यं वा । ननु काशान्तर-
कार्यक्रियां प्रत्यक्षानुभवोक्त्या साक्षात् सा च काशान्तर सम-
तत्त्वभावत्वमेवेति चेत् सम्यग्मेव स्वभक्तु स्वभावात्सिद्धमसिद्धम
साधवत्तः कथं प्रतिपद्यते । अत्रिच देवान्तरकालान्तरानुसङ्गि-
कत्वं साक्षात् साधवत्तः प्रत्यक्षानुभवोक्त्या प्रत्यक्षमेव देवान्तर
काशान्तरानुसङ्गितीति यदि वा सदेवकालवत् कालान्तरदेवान्तरा-
द्यपि साक्षितानुसङ्गोक्त्या प्रत्यक्षानुभवोक्त्या । अत्रिच कथमनु प्रतीतेः सत्ता
सत्त्ववत्तः इति चेत् कालान्तरकार्यं प्रति स्वभावेऽप्रतिपत्त्यर्थं
किन्ना सकार्यमपि प्रतिकालान्तरदेवकालसत्त्वमन्वाद्यै स्वकाचोऽप्य
सत्त्वप्रसक्तुः तदाभीमपि तादृच्यात् कालान्तरकार्यं प्रत्यक्षमेव
इति चेत् किमर्थं सत्त्वप्रसक्तुः तदि यथाशक्तः स तदपेक्षया प्रतीति
सत्त्वप्रसक्तुः तदि रासभावेद्यथा सुभोजगति साक्षि सत् कथं चेत्ताः
नक्षत्रगत्य स्वरूपं निवर्तयति । द्वितीये तु यदि कालान्तरा-
धाराकारिः कथं तदात्मिका । तदाधारा चेत् तदेवास्तत्त्वप्रसक्तुः
काशान्तरे तु निप्रत्यक्षः । तदात् ।

विशिष्टात्मन्य भावस्य निमित्तमनु सत्ताः सत्ताः ।

सोऽपि साक्षितीति कः प्रतीतिः प्रत्यक्षप्रतिपत्तिः सत्ताः ।

अतु तर्हि भावसत्त्वप्रतिपत्तिः विदितिर्नामीत्यत्र सोऽप्यस्येति
प्रतीतिः । सत्त्वमपि सत्त्वमन्वाद्यै स्वभावात् सत्त्वमन्वाद्यै स्वभावात्
अतु वा निरुपस्थित्यं वा तदाप्यवश्यं वा तदाप्यवश्यं वा तदाप्यवश्यं वा
तीदृशं तत्त्वमेव चेत् तादृशं साक्षिदेव प्रतीतिः । सोऽपि तदा तीदृश
इति चेदेवे तर्हि तदाप्यवश्यं वा तदाप्यवश्यं वा तदाप्यवश्यं वा
यात् । तदनु प्रत्यक्षमेवेति चेत् सोऽपि भावसत्त्वप्रतिपत्तिः सत्त्वमन्वाद्यै

वा आभासप्रतिपेक्षे निवृत्तिवत्प्रतिज्ञातिर्वेति । आये भावस्यैव
 तदात्मगतप्रकाशः प्रतीयतेतु निवृत्तेरेवेति । अतः तर्हि कार्यवत्त्वे
 भवभावित्वं न तस्यापि कार्यरहि पक्षे विरोधात् तथैव कार्य
 वत्त्वमिति । अतिविशेषात्प्रजापत्या कार्यवत्त्वं तदा बाधयति चेत्
 तर्हि वक्ष्याः कामयतां यत् कार्यं तत्रादित्याजमेवमिति साधनार्थः
 तस्मिन् कामास मानुसवृत्ते कार्यमेव विनाग्रहति चेन्मानुदोषेन व्यव-
 हारस्य किमदिरहकारात् कार्यस्य किमत्रादिरहकारात् । न
 तावत् पूर्वं राहकारित्वमि तथाभावप्रकाशत् विवृत्तकलाविवृत्ते-
 र्वा । न द्वितीया नहि कार्यकार्ये आरयन्तः बोध्यमुपलब्धमिदमा-
 दा भवेत् व्यवहारादुद्दिष्टादा अतिरिक्तमिव व्यवहारादुद्दिष्टादा ।
 न प्रथमा उपलभ्यते हि पटकासे वेमादयः । अभवेति चेत् किमत्र
 प्रजापत्यः । अभेदेपि किमत्राद्यमिति चेत् साभूतावत् सन्ने वृत्तिता
 यदि अतस्तत्त्वित्वमवस्थानविवृत्तमिति । न द्वितीयाः नहि पटोयात
 इत्युक्ते तत्त्वमिदं नष्टा इति किञ्चिदप्यहति पटस्थानतिरेकात् तन्नुमात्र
 अल्पमि भेदाजहद्व्यवहारइति चेत् तर्हि व्यवहारवत्त्वमवस्थानमपि
 विसर्गमस्तत्त्वा । अथान्तर्गतवृत्तत्वावस्थानमस्तीति चेत् तैतदेवं यदि
 हि तत्त्वनाशे च पटनिवृत्तिः । तर्हि कथं तदावस्थानदात्मनोवा पटः
 प्राक् अव्यवसायिनि चेत् तावत्त्वतिहासकत्वमुपलभ्यते व्यक्ति
 कतन्वा तादापि सिध्यति व्यवस्य तत्ति तावतिरेकतावत्त्वत्वं तथापि
 यथैव भात् श्रीदशोद्दिष्टमिति चेत् न किञ्चित् केवलप्रसङ्गाभावाच्च-
 हारानुद्दिष्टत्वं तदतिहासमपि सिध्यतामपि विमित्तकस्यापि कृत्वात्
 क्षमिण तत्त्वविनाशः सामान्यतस्तत्त्वतिरेकवत्त्वात् । न स्यात् तदिर-
 रोवो वा स्यात् प्रागे अर्थं वक्तव्यं नहि सामान्यता श्रीतन्मीक्ष
 विवृत्तवत्त्वमवस्थानमपि विवृत्ते कालादिराधी नहि श्रीतं
 सामान्यतामि श्रीतान्तरिरेमि । विवृत्तवत्त्वमपि विवृत्तइति चेत्
 तत् त्रिं तावत्त्वमिदमवस्थानमवस्थान विवृत्तः । श्रीमिति तत्त्वताऽव्य-

तदनुपादाय विनाशकवशादायदक्षिणः । सागन्ध्यादिजालान् यत्न
विरोधोऽपि किं करिष्यतीति ज्ञेयं विनीतमिदानीं विवक्ष्यते । अथा-
सौ भेदप्रत्याश्रया इत्युक्तं तदाश्रयत्वात् । ननु विनिर्वाहभाष्येण यथा
घटः घटान्तराभाष्येण तज्जालीयस्याभावात् घटविरोधी घटान्तर-
सहस्रकृत्तिथेति न कश्चिद्विरोधः तथा सागन्ध्याभाष्येण भविष्यतीति
नैतदेवं प्रतियोगिना हि तद्वत्त्वसम्बन्धेन जालीयत्वमिदानीं नैव नो-
अप्रतियोगितप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात् सागन्ध्याविवक्ष्यमर्थसं-
र्गस्य कथमतिव्यतिरेकित्वा तु संसर्गो भवेदिति न हि भेदविनाशोक्त-
कालताः संसर्गविरोधिनाः कदाचन हि संसर्गिते विरुद्धं विरोधि-
त्यस्य सेव मेध्येते यथा नापि वाद्यमानुषोक्त कदाभावात् । ननु घटा-
भावे घटोऽस्ति तथा चाप्ये घटवति तदभावात् कदापि घटोऽस्तीति
वाच्यमिदं तदस्ति प्रसङ्गोरन् नास्तीति पक्षेऽनपेक्ष्यप्रसङ्गः अत्रात्र-
कारभन्तरेण तत्र नापि तावद्विरोधो भावान्तरेण तथा प्रसङ्गः न
भावात्तरस्य सजातीयत्वेभाविरोधसजातीयत्वात् विरुद्धजालीयस्य वा
समावजालीयत्वानुपपत्तेः यन्मात्रभावेन तथा व्यवधाने तदव्ययप्रस-
ङ्गान् अभावस्य तु विरुद्धसंभावनेषां भावात्तरानुभूततर्कापारभावा-
दिति । भिन्नाभावजन्यमिदं घटीभाष्येण दोष इति चेन्न घटसाहचर्य-
हि यदि घटवमेव अभिमतमेव तत् जन्तुभाष्येण घटोऽवघट-
तामुपैतीत्यनुपपत्त्याः तत्त्वानुसङ्गस्य तस्य भावोपाश्रय कालान्तर-
घटावयवस्य तत्रभावस्य हि तदभावः । अस्तु तर्हि निरुपादानात्
वाद्यस्य जन्मन उपदानकालत्वात् इति चेन्न वाच्यमस्तु प्रमादभावात्
भावोपपत्तेराद्य आह । एतेन निरुपादेयत्वं आकाशं गुरुमि-
तिदोषाग्नेयान्तिजालादिति ।

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं भूतभाविजन्यमिति चेन्न एतादृशस्य
आत्मतत्त्वस्य अस्मादिदमपि आतिशयोक्तं न सादृश्यनिर्भेद-
विरोधिभवा विरुद्धसमवयवतात् नापि अभावजन्यनिर्भेदेन तद-

[illegible][illegible]

[illegible]

[illegible]

अथ वा शान्तनिमित्तत्वात् आद्यात्मन् परमाधीनतः परमाधीनमेव
परमेश्वरानिभवात् आरोगितयायशक्तुप्रपत्तेः समेदारोपानवकाशाच्च
आरोगितानिभवात् परमाधीनत्वमनङ्गात् अनुकोटिविविक्तं ज्ञस्य
अतएव सङ्गत्वात् परसहस्यं निमित्तमपि सुलभमेवात् । अन्यत्र प्रार-
णार्थिकभेद प्रतीतो कथमभेद आरोग्यतामिति चेत् यदन्तर्हि यस्य
प्रतिभासो यत्तारोप्यते निवृत्तेन तस्यैवाप्रकाशे तदारोप्यं ननु अत्रा-
मकसावस्थानिप्रसङ्गकज्ञानं अतएव न अविशारेणैवामि सतोऽसतो
का भेदस्यासङ्गो कभेदोऽप्येवमेवेति ।

नापि आद्यादन्त्याधोवृत्तिः तदभावात् । यद्वावाभवात्सा-
रणं तदन्त्याधोवृत्तिमिच्छेत् यथा कर्मफलम् यथात्यन्तविरक्तुयानां
साधनस्थित्यवधारणे तु तदन्त्याधोवृत्तिरूपमिति न्यायैस्त इति चेन्न
काकात्प्रसादे ज्ञातं नहि प्रथमानस्य निष्ठान्तवसाध्यानामप्रथम
प्रतीत्यनु चिन्तितमेवेति निश्चितः प्रसातः । यदा दानचीकएव
ध्रुवं स्यादस्यानुभवाभासः यदा कैव कवाचीको न हि तस्याप्रतीत्यमान
यपि किञ्चिदपि प्रपञ्चानेन साध्यमित्युक्तम् । किञ्चिदं भावाभाव
साधारण्यं न तादृशमवस्थां विरोधात् । न तदुन्मूलमनङ्गप्रपञ्चात्
नहि मोक्षमभावस्यापि शून्यं इत्यभ्युपगम्यते । न तदुन्मूलमनैकान्तात्
अस्तिपि भावाभावघर्मादज्ञानिनी न निवेष्टेकमप्येति । न तदुभय
साहाय्यं सत्तत्त्वज्ञानं आतन्द्रित्यैव तद्व्याप्ते साध्याभिरोधात् । नाप्यस्ति
नाशितानानाशितद्वयं विरोधात् अन्वयान्निषेधे । नहि यदस्ति
तदेव नास्तीति यत्तद्विरोधात् । प्रकाशान्तरगमित्युक्तावेवेति
चेत् सर्वं अस्ति तमेव प्रकाशभेदमुपपादय विधिअवस्थायां को विरोधो
येन प्रतिप्रसङ्गः सिद्धेत । तत्र विधिरूपतायामस्ति यान् किमधिक
अप्रमेयमिति चेत् निवेष्टव्यमप्येति नास्ति यान् किमधिकमुपनेष्टमिति
तन्मात्रम् । अतएव साधारण्यमिति चेत् तथापि किन्तदुभयात्मक-
तदुभयपरीक्षावैलक्षण्यमेतत् । तस्मादस्ति नाशितानुपपन्न-

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

मोक्षरथं तथा व्यवस्थाप्ये इति चेत्तर्हि कृतमाद्यवस्थायां वि-
सर्वा व्यवस्थायाः । सर्वेषामेव तेषां तातामसविद्यां प्रति प्रयोजक-
तायां व्यवस्थयतिरेवमोक्षरथादिति ।

यद्यप्येतत् न प्रतीत्ययापारम्भे प्रतिभासभेदाभेदहेतुः किन्तु
पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपतया । ना हि न धर्मभेदानुपपादाय समर्थं
विस्तृतं प्रतीत्येतत्तदप्येवमोक्षरथादिति । तथापि धर्मा-
न्तरानुसरणेऽनवस्थायादिति चेन्न तयोरेवविद्यवाकारत्वात् । हि
विधीहि ज्ञानधर्मा विवक्षावच्छेदो जातिभेदश्च । तत्र विवक्षाव-
च्छेदभेदेन विषयकः भेदस्त्वितिभेदनिराकारकं वा नतु द्वितीयेन
तस्य कारणभेदेनैवोपपत्तेः श्रुत्यनुमिति स्मृतिसिद्धिः । तथा च विषय
भेदेऽपि कारणभेदादेवापरोक्षजातीयमिन्द्रियजनं ज्ञानं तथा विवक्षा
भेदेऽपि कारणभेदादेव परोक्ष्यापरोक्षजातीयमिन्द्रियजनं ज्ञानं
भवत् कोन वाक्ये । पारम्भे वाकार्यभेदं प्रति कारणभेदोऽप्ये-
वमोक्षरथा तथैवावस्थायाः स व्याप्येत । जातिभेदोऽपि ननुपपत्ति
भेदरतिरितिभेदं निरुद्धं कारणमिति चेत् अन्यभवत् । नहि
व्यवस्थायां पारोक्ष्यापारोक्ष्यसुतिलानुभूतितानि परस्परं रति
असावभिमानजनयिमानं सोऽप्यभिमानमिच्छादयात् । अन्यव्यवस्था
यां तु तत्रातिभासः अन्यमनुमितिभिः इमं प्रपञ्चयति तं स्मरामीत्यु-
ल्लेखत् । तत्र तर्हि परोक्षोऽर्थः प्रत्यक्षहेति व्यवहारः यथानुमितो
दृष्टः श्रुतः । संप्रत्यक्षनविद्यमानमित्यादि तदपि सन्दिग्धा
नैकान्तिकं विविधाविकल्पाभूतेन साधकस्य व्यवहारस्य निर्वाहात् ।
तथाप्यत्र व्यवहारो न निर्दिष्टो नाप्यनेकनिमित्तो नाप्यनेका
वर्तमानमितिः कतिपयप्राज्ञात् । ततोऽप्येवमसमं कनिमित्तोऽर्थ
वर्तमानमिति । तथा च सादृश्यं विविधत्वे वेदिराधा येन जातिः
स्यात् प्रत्यक्षविषयप्रपञ्चनायमेव विरोधोदकितः प्रतीयति ज्ञानं प्रपञ्च
ननुज्ञाते । नापि प्रत्यक्षादिव्यवहारनिर्वाहक्यमप्येवमप्यवस्था

यस्यावभासादन्यत्र प्रवृत्तातिप्रसङ्गात् अथवायादादवसरोत्तरमि चेत्
 अथ कोऽयमध्यवर्त्यः किमकीकृत्य वस्तुधर्मव्यावभासः किम्वा
 वस्तुधातकतया ततोभेदाग्रहो वस्तुधातनाशमुक्तमिति न प्रपन्नः
 विकल्पो तदनवभासनात् । न द्वितीयः यस्याधारव्यविकल्पतया कल्प
 विशिष्येयोरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यामानयिष्यतात् । तस्यातिक्रमः
 वस्तुगोचरस्यूरसवत् सर्वथाविरोधप्रव साधारणविकल्पो तु वस्तुधा
 प्रतिभासनं तस्यासाधारणत्वात् । म. ढहीयः प्रवृत्तिसामानाधि-
 करध्वनिध्वनानुपपत्तेः भेदाग्रहस्य सर्वत्र सुलभत्वात् । अन्तेभ्यो
 भेदो म. ढहीत इति चेत् किमिदेषु लक्षणाद्येकलक्षणाद्येषु वा ।
 नाद्यः अन्तेषामपि स्वस्वतन्त्रानां विकल्पमेव दर्शयति । न द्वितीयः
 ध्वनिर्हीतावर्धभेदस्याप्रयत्नात् प्रपन्ने वाध्यवसेयाभिमतलक्षणाद्यादि
 भेदोऽगच्छेत्तत्रिषेवात् । म. ढहीतदप्रहो भेदस्यागोचरोभेदात् तदु-
 च्यते चेत् यदि धर्मलक्षणे भेदः स्यात् विषयव्ययः स्वस्वतन्त्रतया
 कविषेवात् सर्वत्र लक्षणेऽन्यत्र तदाग्रहस्यान्तिः निःस्वरूपत्वात्-
 तस्य । वा स्वस्वतन्त्रतया भेद इति चेत् कर्महीतादपि तथा स्याद-
 दिषेवात् निःस्वरूपमपि स्वस्वतन्त्रमिव भिन्नमिव अभिन्नमिति चेत् स-
 किमवसेयाप्रेतया मन्त्रवदिव न प्रपितम् अथवसेयस्वरूपमिव
 वा स्फुरितम् । अथैव अप्रतिपत्तिर्वा स्याद्विकल्पात् निःस्वरूपप्रति-
 पत्तिर्वा स्यात् उभयत्रापि सामानाधिकरण्याप्रवृत्ती न स्यातां द्विती-
 यस्तु प्रागेव दूषिता । नापि वस्तुर्धर्मोन्नामुभयवान्तरात्मन्यस्य
 पीतामुभवस्या पीने प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । अनुभवः प्रवर्तकः अपि
 तु विकल्पः स च यस्या लक्ष्येव विषय इति चेत् यस्मादिति वाक्यात्
 परव्यवस्था वा प्रपन्ने शब्दलक्षिकविशेषणानामप्रवर्तकत्वप्रसङ्गः ।
 द्वितीये तु स शब्दातिप्रसङ्गः । अनुभवस्याधारपुरुषत्वाद्यभिमत
 इति चेत् शः पुरुषादायः न तावदनुभवेन विषयत्वं विकल्पो न त-
 संसर्गः नाप्यनुभवत्वारोपः सत्त्वनि कल्पसाधोदाहान्तमात

[illegible]

[illegible]

यस्तु तर्हि ज्ञात्वादे। बाधकारणोद्घातिविहितं येन कथञ्चन
 द्वावप्यसिद्धौ वा बाधकम् । बाधकस्य विपक्षे बाधनस्याप्यनुप-
 दीयमानस्य विहितविधायोपि सम्भवेत् । बाधकस्य बाधकत्वहेतु-
 ततो बाधकत्वसमस्य बाधकत्वमुपपन्नवत्तिरवधारणयोग्यात् । नैव-
 तत्त्वकं सत्यतयाभावात् । यत्र बाधकत्वसिद्धिः स्यादपि वा
 ज्ञान्यो वा स्यात् । कथञ्चनोद्घातमुपपन्नो वा विहितत्वर्थाभावा-
 द्वा न पश्यतोऽपि । सुप्रसक्तं हि बाधनसामानाधिकरण्यात् । वि-
 तिगुभावेन बाधकस्य बाधक्ये सामानाधिकरण्यात् आशयतो न

तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमसमुत्पत्तेः पूर्वसारणादित्येवकारिवैधुर्म
निबन्धनत्वादित्येषा दिक् ।

अतु तर्हि प्रयोगवानुरोधोपादपोहसीकारः सर्वधर्मावाचक-
सिद्धिर्हि परमं प्रयोजनम् । अल्पनाञ्चविधूननेन शम्भीरोदारसमा-
धिखमधिगमादिति चेत् शिष्टमागकमिरं कः अदध्यात् प्रमाशङ्चात्
न पक्षानुमाने आगमश्च न किञ्चित्तदतीति त्वयेव याचितः
शिष्यः । नचैवं चेत्ततोऽप्राप्तमितुमपि शक्यते स्ववाञ्छितोपस्थेऽद-
त्वात् । तथाहि शब्दस्य काचिदपि वस्तुनि मानसिद्धा बाधविधि-
व्यवहृतिः किमिष्टासि नोका । अस्त्येव चेत् काचमिष्टमिति न दूष-
यानि । नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः । इति त्वैव विषय-
सम्भारमात्रेण श्लोकाः । न चास्माकमिव तवाप्यत्र नूतनैव शरणं
सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य वा भोभते । नचात्र द्वि-
विरोधः कश्चित् । नच तमुदासीनः प्रयोजने प्रवृत्तत्वात् । तस्मादत्र
मङ्गुलिदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधिमनुदायेति आगमस्य तत्कार्य-
परित्यग्निर्वाहोभे न स्वर्गापदगार्थिनां प्रवृत्तिः सिद्धतीति प्रयो-
जमसङ्गद्विचारस्त्येव परं सुन्दरम् । तस्माच्छब्दैः किं वाचमित्यनु-
योगे किं प्रतिभासादथाध्यवसायात् सदा तत्त्वतस्तसि विकल्पस्योऽन्या-
योदाकारोऽन्यापोऽफलवत्तयां न किञ्चिदिति ज्ञेयं यत् प्रवृत्तम् ।
तत्र प्रथमे समयविपर्ययाः विकल्पाकारस्य समयविपर्ययात् । द्वि-
तीये तु प्रवृत्तिविपर्ययाः अदृष्टे निवासकाभावात् । तृतीये स्वविप्रि-
रोधः अस्त्येवार्थस्यामेग इत्यवतावचनात् काचने वा तत्त्वतोऽनुत्तर-
त्वादित्युपसंहारः तत्सिद्धमेतत् न क्षणित्वमात्मनि बाधकमिति ।

विज्ञानवादिनि आगच्छते वाञ्छमेव नास्ति कुत आत्मेति चेत्
स वाच्यदिदं सद्योवाच्यं किं ते याज्ञयाज्ञकभावाभेः परमार्थ-
सतोऽत्रभेदेः विवक्षिता उत्तापोऽभिप्रायतीत्यतम् । अथ याज्ञयाज्ञ

स्थालीकत्वमिति । तत्र प्रथमे साध्ये यः कश्चिदेतुः स्यादीयते सहाप-
 लम्भनियमो वा याज्ञात्वं वा प्रकाशमानत्वं वा स यत्तत्तमाभासः ।
 तथाहि नीलघवणादिवरस्य विरुद्धाकारनिकरावगाहिविधानमनु-
 भूयते यदिदं तस्य स्वभावात् कालोत्थापनम् । यदि हि मिथः प्रत्यलीक-
 धर्मानुस्तिखेत् कथमेवं सत्तदात्मकं भवेत् न चेदुस्तिखेत् कथं तदाकारं
 नाम स्वसन्वेदनस्यानुस्तिखितरूपाभावात् वा ह्यस्यैवविधिविरुद्धधर्मा-
 ध्यासादयं तथात्वेऽप्यभेदेऽयं क्रियाचेतनप्रवृत्तीनां सङ्घर्षप्रसङ्गात्
 विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । ननु विज्ञानस्य नहि तत्सार्थक्रियाधीनं
 सत्त्वम् अपि तु प्रतिभासमाप्तासीनम् । नापि तत्सार्थक्रियार्थिना
 काचित् प्रवृत्तिः सरसवाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्ताया अर्थक्रियाया
 क्षदर्थिनस्याभावात् । विवेचनाभावस्यापि परमो निर्वाहः । स्वसन्निदि-
 तत्रूपत्वादिति चेत् तत्किमनुपरिशतशान्तेरात्ममपदमिव विज्ञानमा-
 साद्य व्याप्तनकुष्मादेरिव नीलघवणादेः प्राग्वतिकाविरोधत्यागो नि-
 श्चतवैराग्यां सत्फलत्यागो वा । न तावत् प्रथमः परस्परनिषेधविधि-
 नान्तरीयसर्वविधनिषेधयोरविरोधे जगति विरोधाच्छेदप्रसङ्गात् ।
 नचैवमस्त्विति उत्तरेणि निर्देतिः कथमप्युक्तस्य ताया अनिरुद्धो-
 तावन्मात्रशरीरावाच्च विरोधस्य । तस्मिन्निदरेव भेदसिद्धिरतो न
 द्वितीयेऽपि यस्तु बाह्ये विरोधपालनाय विशेषो दर्शितः स तेषामेवास्तु
 यदि हि विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदसाधकत्वं प्रति समास्थासः किमर्थं
 क्रियां प्रति नियतेत्यन्यासेन नचेत्तथापि किन्तेन सोऽपि ह्यर्थक्रिययो-
 र्विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे सति स्यात् । अन्त्यं यथा बाह्ये चक्रियां प्रति
 नियमो न स्यादिति दृष्टान्तया ज्ञानेऽपि प्रतिभासनियमो न स्यादिति
 दृष्टव्यम् । न प्रतिभासासाध्यनियमः सचैव प्रतिभासेऽपि स्यादिति
 चेन्न सङ्गानुपलम्भसत्ताङ्ग्यं ब्रूमः किन्तु नीलस्यैव पीतत्वेन पीतस्यैव
 नीलत्वेनानुपलम्भं सख्यं सूत्रं सर्वविरोधानाम् । अन्वयोपलम्भा-
 नुपलम्भयोरप्यसिद्धिरिव यदपि नोपलभ्यतदनुव्यते तदप्युपलभ्यत-

एव यदिदमस्यादिममुपलभ्यते तन्नामपलभ्यते इत्युक्तेष्वेव निरुक्तेः ।
 तेनात्मना नोपलभ्यतइति चेत् तत् किं सहोपलभ्यते नीलात्मना
 पीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात् तस्यादुभावमपि विरोधो समौ
 समौ आभेदविवर्त्यने केवलमेकस्य प्रैङ्गिः सुभगाभिकन्यायेन यदि
 स्यात् एतेन विवेचनाभावोपि निरुक्तः आकारयोरसंभेदेन वेदन
 स्यैव विवेचनात्वात् अपि च दृष्टिकतासामेकपुरुषाप्रत्यया वाच्य
 स्यापि कुतो विवेचनं नानापुरुषाप्रत्ययापि सन्निधेयं परेषां पर-
 म्यावेदनात् क्व सम्भेदइति चेत् अभेदेनैव तत्त्वविवेचनं साध्यं
 तथा च किमनेनान्यस्तेनापि । तज्जालीयस्य तु वाच्यवद्विज्ञानस्यापि
 विवेचनमेवेति स्वसम्भेदनाधितोऽयं विरुद्धधर्माध्यासो न भेद
 साधन इति उक्तमगुह्यं सम्भेदनेनैवास्य साधितत्वात् । हिनस्तु
 तर्हि प्रकाशमानतामेकत्वं विरुद्धधर्माध्यासोपेक्षतां तथाप्येकत्वानेक-
 त्वविकलानीलाद्याकारप्रकाशस्वरूपे किमायातमिति चेत् तदिदं
 भेदैः ज्ञेयनिनायनं निश्चयकारणमेव ह्येकत्वमनिश्चयकारण-
 त्वानेकता तन्निष्ठता च न नीलाकारं नापि नीलपीताद्याकारमित्य-
 वाकारमेवावशिष्यते ।

स्यादेतत् पारमार्थिको विरुद्धधर्माध्यासो भेदहेतुरयं काल्य-
 निकइति चेत् यद्यन्तर्हि सुतराप्रयत्नसिद्धं स्फटिकवद्वेधस्य निरा-
 कारमुद्वलम् आकारनिर्जरस्वभावेन स्फुरतीत्युभयथैव कालात्यया-
 पदिष्टाः सहोपलभादयः । अपि च आस्तां तावद्विरुद्धधर्माध्यास
 चिन्ता योऽयं याश्चयाहकभागभेदो ग्राह्यनीलादिभेदो वा यथास्ति
 स किं यतो यस्यतो वा सत्यत्वे सस्य दोषो हेतुताम् यस्यसत्यत्वे
 नायमात्मा विज्ञानस्य इत्यनात्मन्यपि सहोपलभ्यतइत्यमादयोऽयता
 इत्यनेकान्ताः । भेदो न प्रपद्यतेति चेत् एवं तर्हि कस्तु तावत्
 सर्वज्ञनीलप्रतीतिविरोधः स्वामिरोधो वा । असिद्धास्तर्हि
 हेतवः तर्हि भेदाप्रयत्ने सहायं तद्वाप्यतां वा प्रज्ञानं तदस्फुरणेऽपि

यत्तादिप्रविभागेऽपि कथं कथं विवक्षितं प्रवृत्तौऽसि किमर्थं
 अथयतिरेवाप्रतीतेः किञ्च हेतुवत्त्वं कुतश्च विप्रतिप्रतिः कीदृशे
 चेति सोऽयं विचारमारभते भेदस्तु सामान्यतममपि नेष्टति नूनमूक्त-
 त्वाप्यनेन जितः विवक्षास्तु एव भेदोऽवधारणात् नानुभवस्तु
 इति चेत् सोऽपि सत्योऽस्तस्यैवा भासते न वेति विवक्ष्यमाननिवर्तते ।
 असन्नेवास्तु सन्नेवाध्यवसीयत इति चेत् ध्ववसीयत इति विवरणार्हं
 नेतत् तद्विवक्षयवधारणजनमध्यवसायार्थं इति चेत् व्यवहारोऽपि
 वदधानरूपः कथमसन्नेन जन्तुः ज्ञानरूपश्चेत् कथं नियामकं
 विना तद्विवक्षयः स्वरूपसामग्रीसामर्थ्यादिति चेत् सोऽयं व्यवहृति
 रूपज्ञानरूपी भेदोऽभिधायकान्तराभावेऽपि कारणसामर्थ्याभावात्
 विप्रधविप्रधभावमिच्छति ननु भवामुभावाद्येति चोदं विहाय
 तद्विवक्षयवधारणस्य सौवीरे भेदोऽपि विवक्ष्यमानादयव ननु वास्तव
 इति चेत् यद्यसन्नेवास्तौ कथं विवक्ष्यकादः तदाकारश्चेत् कथमस-
 न्निमित्तं परिभावय । अस्तु तर्हि सन्नेवेति चेत् ननु वददर्थं चेत् वि-
 ज्ञानं कथं भेदप्रथा आकारवदर्थं चेत् कथमेकं सद्भावात्मकम् ।
 चिन्ताकारमिति चेत् विप्रधमेकमेकं वेति विवक्ष्यप्रतिष्ठितमेव वि-
 पश्यतः अनेकत्वे कं एकविधानसादात्म्यं विज्ञानस्यापि बावदाकार
 मनेकात्वे कं चिन्ताकारसम्येदं सत्त्वमनमसत्त्वात् एकत्वे कं भेद
 प्रतीतिः । अनीसाद्यमेकव्याप्यचित्ततोऽनेकाध्यवसाय एवेति
 चेत् अतादात्म्यं कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः तादात्म्यं कथमनेकत्वं एक-
 त्वेऽपि कं सत् सतोऽपि भेदाध्यवसायः । उल्लेखोपमस्य विज्ञानस्य
 यदनेकत्वं नाम न पुनस्तत्त्वात्मनिति चेत् सत्त्वमनसत्त्वमेति तादा-
 व्याये अनेकसत्त्वमेकमिति प्रोऽन्योऽवदेत्सुखात् द्वितीयविवक्ष-
 यवास्तामि । किन्तु त्वदेव्यतां भक्तिरसाविति चेत् तस्यामपि
 सत्त्वमनसत्त्वमं वा प्रकाशेन प्रकाशान्तराभावादिति । स्यादेतत्
 यथा तत्तथा परिस्फुरदपि न सत्त्वमनसत्त्वमेव तथा तदप्यतत्तथा